

‘HABİS BİR TÜR YILAN’ VE ‘KARŞIT YILDIZ’ OLARAK RAKİB 1¹

Ali İhsan ÖBEK*

Özet

Bu yazıda; Arap, Fars ve –klasik– Türk şiirinin önemli bir konusunu oluşturan rakīb ‘kelime’sinin, yaygın ve mazmunlaşmış anlamına ışık tutulmaya çalışıldıktan sonra; rakīb ‘kelime’si, yazının asıl konusu olan ‘karşıt yıldız’ ve ‘zehirli bir tür yılan’ anlamlarıyla mercek altına alınmış ve ilgili anlamları divan şiirinden bazı tanıklarla da desteklenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Rakīb; karşıt yıldız; zehirli bir tür yılan; Osmanlı/divan şiiri.

Abstract

In this article; after the word “rakīb”, one of the most important subjects of Arabic, Persian and Ottoman Poetry had been tried to clarify with the common meaning it was analyzed with the meanings of “a kind of snake” and “the opposite star” which is the main part of this article and its meanings were also tried to support with some poems of the Ottoman Poetry.

Key words: “Rakīb”; the opposite star; a kind of snake; Ottoman poetry.

Klasik Türk şiiri, hemen hemen aşk etrafında şekillenmiş bir şiirdir; merkezinde aşk vardır². Aşk konusunun ise âşık, sevgili (mâşuk[a]) ve rakip üçlüsü üzerine kurgulanmış olması, anlaşılması pek de zor olmayan bir keyfiyettir. (Nitekim Batı edebiyatlarında da karı-koca-âşık üçlemesi yaygın bir tem olarak işlene gelmiştir).

Bu üçlüden, tarif ve tavsifinde hiç zorlanmayacağımız bir kavram varsa bu, hiç şüphesiz, âşık olacaktır: Aşkın, başlı başına bir muamma olarak

¹ Bu üst başlıkla sunulan yazı aslında birbirinin devamı ve fakat bağımsız birer yazı olarak tasarlanan iki yazının ilkidir: Birinci yazı olan bu makale, temel hedef olarak, rakīb – kaynakçada yer alan sözlüklere göre– eksiksiz bir tanımını yapmayı amaç edinmiş; ardından ‘habis bir tür yılan’ ve ‘karşıt yıldız’ anlamlarına giriş yapılmıştır. Nasipse devamı olacak ikinci yazıda ise rakīb’in, yalnızca ‘karşıt yıldız’ (ve, zehirli yılan) anlam(lar)ı, klasik şiirimizden örneklemelerle, incelenmeye çalışılacaktır. Başka ifadeyle rakīb’in ‘habis bir tür yılan’ ve ‘karşıt yıldız’ anlamları, müstakil bir yazıyı hak edecek ehemmiyeti haiz iki ayrıntıdır.

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, EDİRNE / TÜRKİYE.

² Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, TDV. Yayınları, İstanbul, 1994, s. 414-5. (= DİA9.).

durması bir yana; *sevgili*, hiç yoksa cinsiyeti bakımından; müstakil ve –işbu yazı için de– kaynak eser niteliğindeki çalışmalara da konu olmuş olan *rakip* (bkz. *RD.*] ise ‘kimliği’ndeki –yer yer belirsizliğe varan– çeşitlilik dolayısıyla daha bir müddet, nispeten farklı yorum ve tartışmalara açık, tetkik edilmeye muhtaç birer kavram olarak kalacak gibi görünmektedir³:

1. TANIM

1a. Kelime anlamı olarak *raķīb*:

Eldeki sözlüklerimizin büyük bir çoğunluğunda iki üç manası zikredilerek âdeta geçiştirilen *raķīb* kelimesi başlıca⁴ şu anlamlara gelmektedir:

1. ‘Rekabet eden’.

2. ‘Bir güzeli seven iki şahıstan her biri’. (Daha genel anlamda: ‘Başka biriyle aynı şeye istekli olan’. Divan şiirine hasredecek isek: ‘Âşık ve maşuk ikilisi arasında âşık ile yarışıp ona ortak koşan’).

3. ‘Engel, tufeylî, parazit; müziç, parazit kimse’. (Kaynakların şu tarifleriyle işbu ‘engel’ kavramını açabiliriz: “Dîgerini men’ ile kendi işini tervîc etmeğe çalışan, engel” [*SKL.*, s. 76; krş. *LN.*, s. 443]; “başkasını men’ ile kendi işini mürvic olan engel” [*LE.*, 1/507]; “dîgerinin kâr ü menfaatini men’ ile kendi işini tervîc etmeğe çalışan” [*RKO.*, 2/495];

مزاحم و انگل که میان عاشق و معشوق باشد

[*L.*, 15-B/586]

ve nihayet: “rakîbin ‘başkasıyla aynı şeyi isteyen’ değil de, ‘arada fesatlık yapan, bekçi, gözeten’ anlamında kullanılışı çok eskidir” [*TDEA.*, 7/274-5; *DA.*, s. 57]⁵).

³ Mesela, alanın saygın isimlerinden Sabahattin Küçük –metnini henüz göremediğimiz– *Rakîb Hakkında Yeni Tespit ve Değerlendirmeler* başlıklı bir yazı/bildiri hazırlamıştır. (*V. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu –Uluslararası– [Prof. Dr. Harun Tolasa Hatırasına]*, 16-18 Ekim 2009, Mardin).

⁴ Arapça ve Farsça ‘mufassal’ sözlüklere bakıldığında kelimenin anlamları ‘sayıca’ artmaktadır; ancak biz, birbirine çok yakın olan anlamları, müstakil birer anlam olarak kaydetmek yerine mümkün mertebe, bir maddede toplamaya çalıştık.

⁵ Birçok divan şairinin mısralarında olduğu gibi Şinasi’nin; *Gül dikensiz olamaz yâr dahi engelsiz* mısraında da özlü ifadesini bulan *engel*, sadece bir kavram, bir ‘tip’ olarak değil, kelimece de karanlık görünmektedir. (Nitekim Tuncer Gülensoy ‘engel, mani’ genel tanımlamasıyla [detay karşılıkları: “1. rakip; 2. kaba, karışık otlar, çalı çırpı”] karşıladığı *engel* kelimesine ilişkin şu soruyu

'Habis Bir Tür Yılan' ve 'Karşıt Yıldız' Olarak *Raķīb* 1

4. 'Sevgiliyi koruyup kollayan':

نگهبان و مراقب معشوق.

[L., 15-B/586]

5. 'Gözeten, gözleyici, gözcü, koruyucu':

sormaktadır: "Şimdi cevap verin bakalım! Bu sözcük hangi kökten: *argel* mi? *angal* mı? *engel* mi? *én yer* mi?". [KBS., 1/334]:

Engel kelimesinin/kelimelerinin (bkz. *TETL.*, 1/724: *engel ı*, *engel u*) hangi dilden olduğu hakkında, baktığımız sözlüklerde, farklı görüşler mevcuttur: Kimi sözlükler kelimenin Türkçe olduğunu kaydetmiş; Osmanlıca'yı esas alan kimi sözlükler –muhtemelen bu mülahaza (kelimenin Türkçe kökenli olma ihtimali)– ile, kelimeye yer vermemiş; temelde Farsça'yı esas alan sözlükler ise bu kelimeyi kaydetmiş olmakla, Farsça(laşmış) kabul etmiş; kimilerinde ise Farsça aleniyetle ifade edilmiştir. Söz gelimi *BKT.* kelimeyi; "ol kimesneye denir ki bittab' sohbeti müstekreh ve her kelimâti müstehcen ola; ve esvap yakasına dikilen ilik ve düğmeye dahi denir" diye tanımlamaktadır. Umumiyetle her iki manası ve bilhassa ikinci anlamı itibariyle bu kelimenin bir de *engele*, *engül*, *engüle*, *engül*, *engüle* gibi anlamdaşları da vardır. Bunlardan *engül*, "ağır, bafı, tembel" anlamındadır. İşte kimi sözlükçüler Türkçede kullanılan *engel'in*, kelimenin "sohbeti sevimsiz; ağır ruhlu insan" anlamından alınmış olduğunu öne sürmektedir. Nitekim Şuuri; "sohbeti mekruh ve ihtilâtu sakil âdem" açıklamasının hemen akabinde; "Türkîde dahi *engel* derler" demektedir.

Engel'in, dîvan şiirinde 'ilik, düğme' anlamında kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz; fakat, şu örneklerde; 'müstehcen'likten hoşlanan, sohbeti çekilmez –ki çoğunlukla rakîbin, bâzen de sofî, zâhid vs. gibi tiplerin vasfıdır– anlamında kullanılmıştır. *Engel'in* bu karşılığı, günümüz Türkçesindeki anlamıyla yakınlık arz etmekteyse de, aralarında fark olduğu muhakkaktır:

Savsa derdim savmadı dilber yaturken engeli
Savsayı ben de zarûrî irtikâb ettim bu şeb

[HS., s. 9]

Bu beyitteki (ikinci) *savsâ*; "yavaş, ağır" –ki bir yönüyle *engül* anlamdaşdır– ve; "ahlâk dışı bir amaçla sinsice dolaşma" demektir; (*savsacı* kelimesi de "sinsi ve ahlâksız kimse" anlamında kullanılır bir kelimedir) ki bu son anlamıyla, *BKT.*'nin tanımına tamamen uymaktadır: Bu durumda *savsâ*, *engel'in* yaptığı iş, *savsacı* bizzat *engeldir*.

Melâmet eyleme âşıklara gel e sôfi
Ki bezm-i meykedede yer yok engele sôfi

[İÇD., s. 330]

Aşağıdaki beyitte, *engel olmak* ('mani ve hail olmak; bela ve musallat olmak') geçtiği hâlde *engel'in*, 'sohbeti sevimsiz' anlamı kaybolmamıştır:

Günâha girme hâşâ engel olmaz sohbeta İshâk
Leb öpmekten kaçar sanma heman kucmağa tâlibdir

[İÇD., s. 164]

Bu örneklerden hareketle, *engel'in* Farsça (kabul edilen) yönüyle (de) dîvan şiirinde kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür.

6. ‘Hâfız ve nıgehân: bekçi’.

7. ‘Bekleyen, muntazır’.

8. ‘Gözetleyen, kollayan’, “kontrol eden” [SŞ., s. 20] anlamında olmak üzere: Allah adlarından. (Daha genel manada: ‘Yarattıklarından bir an bile gafil olmayan, kendisinden hiçbir şey gizli kalmayan Allah’. (Kimi sözlüklere –erkek ismi olarak– giren ‘*Abdu’r-Raķīb* [msl. *DMN.*, s. 170], kelimenin bu anlamından müştaktır).

9. ‘Bir iş ya da meslekte müsavi olan iki şahsın beheri, meslektaş’.

10. ‘Eski yazma kitaplarda –sayfa numarası yerinde olarak– soldaki sayfanın, sağdaki sayfanın altına yazılan ilk kelimesi (= *pāyende, rabīta*)’.

11. ‘Askerlikte *sircān* benzeri bir rütbe: gözcü/keşif kıtası’: (*Raķībū’l-ceyş* [aş. bkz.]).

12. ‘Kumar okları⁶nın üçüncüsü’.

13. ‘Kumarbazların *emīn*⁷ ve mutemetleri olan kimse; *darīb* yani kumar okları üzerine nazır ve mü(v)ekkel tayin olunan emin: kumar hakemi’.

14. ‘Hemen üstteki (13 sıra numaralı) anlamın genişletilmiş hâliyle: emin’.

15. ‘Ara bulucu’.

16. ‘(*Mecazen*): Karşıt yıldız⁸; “*kozmozğrafya*: Menâzil-i Kamer’den yekdîgere murâkīb olan menziller” [*RKO.*, 2/495].

17. ‘Habis ve zehirli bir tür yılan’.

18. ‘Yıldız’ anlamından türemiş olarak: ‘Bir kimsenin evladı, akrabası ve aşiretinden kendinden sonra yerini alan/alacak halefi’.

⁶ “... Zemaşerî, *meysiri* kumar diye tefsir ediyor ve bu ismi, bilhassa ok ile çekilen kura hakkında kullanıyordu. Üzeri yazılı on ok var idi; bir kurban 10 kısma bölünüyordu. Oklar kura ile çekiliyor ve her birine bir parça düşüyordu, yahut kurban 28 parçaya ayrılıyor, birinci oka bir parça, ikinciye 2, üçüncüye 3 olmak üzere, 7.ye kadar böyle devam ediyordu. Son üç ok hiç bir şey kazanmıyor ve sahibi oyunun masrafını ödüyordu...” [*İA.*, 6-2/981].

⁷ *Emīn* أمين ve *min* من karışıklığından da söz edilmekle [msl. *TAM.*, 2/513] birlikte çok da mühim(senen) bir unsur/tespit değildir.

⁸ Bu anlamı itibariyle birkaç kategoride değerlendirilmesi gerekir.

'Habis Bir Tür Yılan' ve 'Karşıt Yıldız' Olarak *Raķīb* 1

19. 'Bir eseri, basım aşamasından hemen önce kontrol ve tashih eden: *hakem*'⁹.

20. (Muhtemelen, hemen üstteki [19 sıra numaralı] karşılığın uç bir yorumu olarak): 'Sansür eden, sansürcü'.

21. '*Mecazen*: Amcaoğlu'.

22. Zibrikan bin Bedr¹⁰'in atının adı¹¹. (Kendisini geçmek isteyen/geçen at[lar]ı 'terakkub' ettiğinden bu adı almıştır).

23. 'Yazıcı meleklerden (*kirāmen kātībīn*) her biri'¹².

24. '*Tasavvuf*: Dünya, şeytan'¹³.

*

Kelimenin Arapça'da –kullanım alanları yer yer belirlenmiş olan– üç çoğulu bulunmaktadır: *Ruķabā*', *ruķub* ve *raķībāt*. Farsça'ya göre yapılmış çoğulları ise *raķībān* ve –buna nazaran daha az kullanılan– *raķībāh*dir.

*

Raķībū'l-*ķavm*, *raķībū*'r-*rec[ū]l*, *raķīb(ān)-i rāh*, *raķībān-ı ŧeb* gibi – anlaşılması pekâlâ mümkün olan– terkipler dışında, *raķīb*le (ve çoğullarıyla) yapılp ıstilahî yönü bulunan belli başlı terkiplerse ŧunlardır:

1. *raķībū*'l-*ceyŧ*, *raķīb-i ceyŧ*: 'Öncü kuvvet, keŧif kıtası: *mu...addimetū*'l-*ceyŧ*, *ŧalī*'a-i *sipāh*'.

⁹ Necatī'nin:

Bīnikāb olma habībim görmesin yüzün rakīb
Mushaf açık olıcak derler anı ŧeytān okur

beyti ve Ahmet Paŧa'nın bu minvaldeki, ünlü:

Cemālin Mushafın/safhasın açma rakībe
Önünde kāfirin Kur'an gerekmez/yakıŧmaz

beyti hemen akla gelmekle birlikte, ilgili beyitlerde *raķīb*in –'ŧeytan, kāfir...' manasının yanı sıra– bu anlamına atıf yapılmışlığından söz edememekteyiz: zira bu karşılığa yer veren sözlükler bu anlamın 'muħdes': sonradan türeme bir anlam olduğunu belirtmiştir.

¹⁰ *Ebū 'Ayāŧ Zibriķān bin Bedr et-Temīmī*: Sahabedendir. Cahiliye devri ve öncesinde kavminin seyyidi idi. Yakıŧıklılığında dolayl, lākabı: *ķamerū*'n-*Necd*. ŧairliğı vardı.

¹¹ Bu anlamda kelimeyi terkip hālinde: *ibnū*'r-*raķīb* olarak kaydedenler de vardır.

¹² "İki melek (*insanın*) sağında ve solunda oturarak yaptıklarını yazmaktadırlar." [*Kur'ān-ı Kerim*, 50/17].

¹³ *Raķīb*in ŧeytan olarak takdim edilmesi, klasik ŧiirimizin yaygın mazmunlarından:

Beni mehcūr idüp dildārdan dūr ittiren dehrī

Rakīb-i fitneger dedükleri ol kara ŧeytāndır [Es'ad; ayr. bkz. 8. dipnot, Necatī]

ŧüphesiz ki bu benzetmenin, kelimenin '[karşıt] yıldız' anlamıyla da köklü bir ilgisi vardır.

2. *raķīb-i dest-i çep*: ‘Kulun kötü amellerini yazmakla görevli (“müvekkel”) melek’.
3. *raķīb-i dest-i rāst*: ‘Kulun iyi amellerini yazmakla görevli (“müvekkel”) melek’.
4. *raķībū’n-necm (?)*¹⁴.
5. *raķīb-i rāz*: bkz. *raķībān-ı rāz*.
6. *raķībū’ş-şems*: ‘Samaryuma’¹⁵.
7. *raķībān-ı dest*: ‘Nigāhbānān-ı sadr u mesned’. Kimi sözlüklerde [msl. S., s. 584] bu, *raķībān-ı heft bām* [aş. bkz.] anlamdaşı olarak kayıtlıdır.
8. *raķībān-ı heft bām*: ‘Yedi gezegen(den kinaye)’.
9. *raķībān-ı rāz*: ‘Mazhar-ı esrār olan ârifler, müşâhede ehli, ashâb-ı müşâhede-i gayb’. Tekil hâliyle (*raķīb-i rāz*) kullanımı da vardır.

*

Kelimenin şiir dilindeki anlamıyla müteradif olarak kullanılan belli başlı sıfatlar ise şunlardır: *Adū*, *adüvv*; *beyrī*; *düşmān*, *düşmen*; *hāfız*; *hāfız*; *harīf*; *haşm*; *hem-çeşm*; *hem-hirfe*; *hem-kār*; *hem-kesb*; *hem-ser*; *mu’ānid*; *muḥāfız*; *muḥālif*; *muḥāşım*; *müdde’ī*; *nigeh-dār*; *nigeh-bān*; *nigerān*.¹⁶

¹⁴ ‘Karşıt yıldız’ anlamında değerlendireceğiz.

¹⁵ Süryanice bir kelime olan *şāmaryūmā* (, *şāmiryūmā*) Lâtincede *heliotropium* Türkçe’de *mambul otu*, *akrep otu* diye bildiğimiz bitkidir. Arapçada *haşîsetü’l-‘akreb*, *ğabrā*, *raķībū’ş-şems* vs. gibi çeşitli ad ve sıfatları vardır. Dünyanın çeşitli yerlerinde yetişir bir bitkidir [IPD., s. 310; ME., s. 563; ...].

¹⁶ bkz. ve krş. *ADŞS.*, s. 374; *ADW.*, s. 38, 48; *AEL.*, 3/1134; *AELD.*, s. 163; *AK.*, s. 355; *AME.*, 1/422; *ATBL.*, 2/776-7; *ATYK.*, s. 147; *B.*, s. 420-1; *Bİ.*, s. 31; *BKT.*, s. 622; *BOL.*, 4/1293; *BTS.*, s. 1008; *BTSD.*, s. 921; *CL.*, 1/271; *D.*, 1/546; *DA.*, s. 55-61; *DEF.*, 1/398-9; *DİA34.*, s. 431; *DMN.*, s. 170; *DMW.*, s. 353; *DTS.*, 2/127; *EBl.*, s. 172; *EB2.*, s. 306-7; *EH.*, 2/[?]; *ES1.*, 1/137; *ES2.*, 1/159; *ETEM.*, s. 339-40; *ETS.*, s. 220; *FA.*, 1(-2)/363; *FB.*, s. 550; *FD.*, s. 263; *FF.*, s. 409; *FFA.*, 2/1245; *FFAM.*, s. 547; *FG.*, s. 343; *FGE.*, 3/84; *FM.*, 2/1668; *FN.*, 3/179; *FTS.*, s. 590; *GIT.*, s. 214; *GL.*, s. 412; *IPD.*, s. 311; *İK.*, s. 596-7; *İKS.*, s. 185; *İMLO.*, 1/347; *J.*, ; *KKL.*, s. 217; *KM.*, s. 219; *KML.*, s. 295; *KMT.*, s. 66; *KMÜ.*, s. 659; *KO.*, s. 438; *KT.*, s. 669; *L.*, 15-B/585-7; *LA.*, 1/1204-5; *LAL.*, 2/178-9; *LAPT.*, 3/76; *LE.*, 1/507-8; *LİL.*, 1/504; *LN.*, s. 443; *LO.*, s. 1134; *LOT.*, s. 788; *M.*, s. 274; *MAK.*, 1/304-5; *MBE.*, 2/362; *MBTS.*, 3/2552; *ME.*, s. 932, 563; *MEHİ.*, s. 117; *MEİM.*, s. 8; *MF.*, s. 41; *MFL.*, 5/406; *Mİ.*, 2/466; *ML.*, 1-2/393; *MM.*, s. 345; *MMA.*, 6/240; *MMİ.*, s. 309; *MML.*, 2/427; *MMU.*, 1/700; *MMÜ.*, s. 89; *MS.*, s. 252; *MT.*, s. 408-9; *MUML.*, 2/628; *MV.*, 1/364; *O.*, 3/2400; *OTABL.*, s. 817; *OTAL.*, s. 875-6; *OTL.*, s. 1090; *OTS.*, s. 700-1; *ÖTS.*, 3/2350;

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raķīb* 1

*

*Raķīb*in, verdiğimiz yukarıdaki karşılıkları, ihtimal daha fazla da olabilir.¹⁷ Bu, istisnasız bütün sözlüklere baktıktan ve titiz bir metin taramasını müteakip şairlerin kelimeye yüklediği anlamlar da tespit edildikten sonra ortaya konabilir. Ancak o zaman, divan şiirinde kullanıl(ma)dığı anlamlar tespit ve tefrik edilebilir. Fakat şurası da bir gerçektir ki –yukarıdaki sıralamaya göre– daha çok ilk üç ve kısmen de dördüncü anlamıyla divan şiirinde kullanılan [kullanıldığı söylenen/zannedilen] bu ‘kelime’¹⁸ nin, divan şiirinde söz konusu edildiği kimi anlamlar ihmal edilmiş, görmezden gelinmiştir. Söz gelimi on beşinci sırada kaydettiğimiz ‘ara bulucu’ karşılığı, bunlardan biridir ki Karamanlı Nizamî’nin;

Edemez dersin rakib ile Nizâmî beni sayd

Çünkü âhûsun ya sen it ile avlanmaz mısın [RD., s. 38]

beytinde, kelimenin mezkur anlamına atıf olduğu muhakkaktır:

R., s. 984; *RBT.*, s. 491; *RKO.*, 2/495; *S.*, s. 584; *SEA.*, 1/462; *SKL.*, s. 76; *ŞU.*, 4/2595; *TAM.*, 2/513-5; *TATES.*, s. 389-90; *TBK.*, s. 302; *TDEA.*, 7/274-5; *TK.*, 1/146; *TKM.*, 2/372; *TL.*, 2/905-6; *TS.*, s. 1642; *TTDS.*, s. 588; *TÜS.*, s. 1271; *TZS.*, 1/140-1; *UD.*, s. 182; *UH.*, 2/118; *VL.*, 1/66; *VY.*, s. 200-1; *W.*, s. 223; *YTL.*, s. 356.

¹⁷ Bu münasebetle bir zühule de temas etmek durumundayız: Dihhudâ, *raķīb*in anlamları arasında ‘şâne: tarak (; omuz, omuz kemiği)’ karşılığına da yer vermiştir [*Mİ.*’den nkl. *L.*, 15-B/587]. İşbu kaynak [: *L.*] hariç, baktığımız diğer sözlüklerin hiç birinde, hususiyile –*Mİ.*’in bir anlamda Türkçe versiyonu sayacağımız *TK.*’da da– bu karşılık yoktur. Dihhudâ’nın bir anlık dalgınlıkla not aldığı ve sonradan dönüp kontrol etme imkânı bulamadığını sandığımız bu zühulüne sebep, kanaatimizce Safîpûr’un şu kayıdır:

... یکی از اسمای باری تعالی شانه ...

[*Mİ.*, 2/466]

Bu teknik yanılısamayı daha açık ifade edecek olursak: Yukarıdaki [: *Yekî ez-esmâ-yı Bârî te ‘âlâ şānehü*] sözünün son kelimesi olan شانه kelimesi, *Mİ.* (in yararlandığımız baskısında)’de ikinci satırın ilk kelimesi olarak kayıtlıdır; böyle olunca یکی از اسمای باری تعالی başlı başına bir tanım zannedilerek devamı olan شانه kelimesi ise *raķīb*in başka bir anlamı ittihaz edilmiştir. İşbu karşılık *L.*’nin müellif ve musannifini de tatmin etmemiş olacak ki *raķīb*in en son sıradaki anlamı olarak kayda geçirilmiştir.

¹⁸ Israrla ‘kelime’ vurgusunu yapmaktaki amacımız şudur: *Raķīb*, şiirimizde daha çok bir ‘tip’ olarak ele alınmıştır; oysa bu yazıda bir ‘tip’ olarak değil bir ‘kelime’ olarak ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Bu beyitte, ahuya benzetilen sevgiliye kavuşmak için âşık, rakibi bir araç/‘ara bulucu’ olarak kullanmaktadır ki şaire bu teşbihi kelimenin söz konusu anlamı yaptırmıştır, denebilir.

*

1b. Edebî kavram/terim olarak *raķīb*:

Yazımızın ana konusuna geçmeden önce; Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının çok önemli ve bir o kadar da müşterek mevzuunu teşkil eden *raķīb* bahsinin/kavramının, en azından sözlükler ışığında, adı geçen edebiyatlardaki/şiiirlerdeki algılanışı üzerine dikkati çekmek istediğimiz – bizce mühim– bir ayrıntı vardır.

Ancak, *raķīb* kelimesinin etimolojisine dair kısa bir temastan sonra sözünü ettiğimiz ‘ayrıntı’ya geçeceğiz:

Raķīb, bilindiği gibi Arapça bir kelimedir; harf bağlamında *r ķ b* üçüzlü kökünden ve kelime tabanında ise, *reķābet*¹⁹ değil, ‘boyun’ anlamına geldiği gibi “bir kimsenin gerdenine ip ya pâlehang takmak” [TK., 1/146]

¹⁹ *Reķabetin* ‘rakiplik’ ya da *rakiplik*in ‘rekabet’ demek olduğu o kadar kanıksanmıştır ki kimi sözlüklerimizde *reķābet* kelimesi tanımlanırken bile –Arapça’daki asıl anlamı belirtilmeksizin– doğrudan “rakiplik...” [...] denmektedir! Günümüz Türkçesini de içine alan modern Türkçe için bunun doğruluğunu sorgulamıyoruz, fakat, Osmanlı Türkçesi ve hele hele divan şiiiri için bu tanımlama yerine göre eksik ve yanıltıcı, yerine göre ise bütünüyle yanlıştır. Kelimenin, bazı sözlüklerimizde, Arapça ve (Osmanlı) Türkçe(sin)deki ‘nüans’ının –doğrudan ya da dolaylı olarak– ifade edilmiş olması ise kayda değerdir:

“*Reķābet*: *Teraķķub*dandır. Bir nesnenin zuhur ve vukuunu gözetmek demek ise de muahharan menfaat-i zatiyye için diğerin husul-i meramına mani olmağa dahi itlak olunmuştur.

Bu âlemde rakipsiz kimse yoktur diyen yalan söylemiş olmaz. Yukarıdan en fakir bir hamala ininceye kadar herkesin bir veya ziyade rakibi bulunur. Ne hacet insan layıkıyla düşünürse kaç rakibi olduğunu kendisi dahi bulabilir. Bu rekabetten değil insan, hayvan bile kurtulamamıştır. Bu âlemde ‘öyle haris ve cibilletsiz’ kimseler vardır ki rekabetlerini âdeta husumete kadar vardırıp zaman-ı fırsatta birbirlerinin gözlerini oyarlar; lakin aradan çok geçmeksizin kendileri de belalarını bulurlar”. [TA., s. 170-1].

“*Reķābet*: Aslı intizar, terakkub manasına // Rakiplik (,) biri birine ziddiyetle iş terviç etmek (,) yarış (,) ağyarlık” [LO., s. 1134].

“*Reķābet*: 1. İş ve sanatta veya ilm ü hünerde emsaline tefavvuk etmek ve onlara rağmen kazanmak gayreti: *fabrikalar beynindeki rekabetten müşteriler istifade eder*. 2. Rakiplik, diğerin talip ve heveskâr olduğu şeye talip ve heveskâr olup müsabakata çalışma: *ben onlara karşı rekabete girişmem; uşsak beynindeki rekabet*. 3. Kıskanma. ...” [KT., s. 668].

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Rakîb* 1

manasına da gelen *rakabe*²⁰ kelimesindedir ki Mütercim Asım buna da değinmiştir²¹.

‘Bakmak’ eyleminin ‘boyun’la münasebeti ise ortada olup makuldür: İnsan (yahut ‘canlı’), her ne kadar ‘göz’ aracılığıyla bakmakta/görmekte ise de bakacağı tarafa/şeye/kimseye ‘boy(u)n’uyla da (görüş alanına ve ihtiyaca göre bütün bir bedeniyle de) yönelir.

‘Bakmak, korumak, görüp gözetmek’ mecazî anlamı dolayısıyla ‘Allah’ın güzel isimleri’ndendir²²; o kadar ki *Rakîb olmak gibi Allâh’a rengîn intisâb olmaz*:

Ba’dezâ er-Rakîb olur imlâ

Ki hafîz-i belîğdir Mevlâ

Cümle eşyâya Hak murâkıbdır

Kulun enfâsını muhâsibdir

Şâkir Ahmet Paşa, Şerhu Esmâ’ül-Hüsnâ [LE., 1/507]

Habîbin sev dilersen mağfiret takrîbin ey Âlî

Rakîb olmak gibi Allâh’a rengîn intisâb olmaz [GAD., II/110 (krş. TATES., s. 389)]²³

به چار نفس و سه روح و دو صحن و يك فطرت

به يك رقيب و دو فرع و سه نوع و چار اسباب

Hâkânî [L., 15-B/586]

İşbu manzum şerh(ler)den de anlaşılacağı gibi, Allah’a isim olan bir kelimedede – ve diğer bütün müştaklarında – günümüzde kullandığımız anlamıyla ‘rekabet’ gibi bir anlam söz konusu olamaz.

²⁰ Krş. “Bu kavram sözlükte, gözetmek, beklemek, bir şeyi koruyup muhafaza etmek anlamlarına gelen *rakbe* kökünden türemiştir...” [İK., s. 596]. ‘Bir şeye/kimseye bakarken boyun kaldırıldığı için...’ [UH., 2/118]. “*Rakabe*: Köle ve cârîye demektir. Aslen boyun ve ense mânasına olup eski devirlerde esirlerin, boyunlarına kemend takılarak alınması münasebeti ile köle ve cârîyeye alem olmuştur. ...” [THLL., s. 378]. “... Yani, boyun anlamına gelen *rakabe* ile kölenin tamâmı adlandırılmıştır...” [T., s. 115]...

²¹ Söz gelimi şu beyitte *halka be-güşla* geçmesi bu anlamda bir ip ucu olarak algılanabilir:

Rakîbin ol mehe halkabegüş idiklerini

Dokundu bâd-ı sabâdan gece kulağımıza [SLD., s. 406].

Bu meyanda değerlendirilebilecek iki beyit için bkz. *RD.*, s. 67 [Fevrî] ve s. 70 [Mesîhî].

²² Allah adlarından olan ismin *rakîb* değil de *râkıb* olduğunu ileri süren şu görüşün, bu vesileyle, tashih edilmesi lazımdır: “*Râkıb*: (...) Bilimsel yapıtlarda bile genellikle rekabet kökünden türeyen *rakîb* biçiminde yazılıyor ki yanlıştır. Bk. *Esmâ*” [İİS., s. 471].

²³ “*Rakîb* olmak, tabiri aynı işi yapmak, aynı şekilde sevmek manalarında kullanılmıştır.” [UM., s. 128].

*

Yararlandığımız Arapça (ve Arapçayı esas alan) sözlüklerin hiç birinde, gerek *raķīb*, gerekse *raķabe*, *reķābet*, *teraķķub* vs. gibi kelimelerin, günümüz Türkçesinde hâlen kullandığımız anlamları (: bir kimseyi/şeyi sevenlerden/isteyenlerden her biri; *ķ*) kapsamında değerlendirilecek bir manası yer almamaktadır. Başka bir deyişle Arapça sözlüklerde *r ķ b* kökünden türeme herhangi bir kelimenin ‘düşman, hasım, engel *ķ* [olma]’ türünden bir anlamının varlığına dair herhangi bir kayıt yoktur (ve fakat bu kökün başat anlamının ‘gözet[le]me[ķ], koruma[ķ], bakma[ķ] *ķ*’ olduğunda ise tam bir ittifak vardır). Buna mukabil, bütün (Osmanlı) Türkçe(si) ve birçok Farsça sözlükte ise; kelimenin dikkat çekilen ve Arapçada yer almayan anlam(lar)ıyla da *raķīb*, Arapça gösterilmiştir!

İşte, asıl konumuz olan ‘*habis bir tür yılan*’ ve ‘*karşıt yıldız*’ olarak *raķībe* geçmeden önce sorgulamak ve açıklığa kavuşturmak istediğimiz nokta budur:

Buna göre, Arapça olup birçok anlamı bulunan *raķīb* kelimesinin; İran şiiriyle divan şiirimizdeki ‘mazmunlaşmış’ olan birincil anlamı²⁴ itibariyle Arapça kabul edilmesi, prensip olarak yanlıştır.²⁵ Bu, kelimeyi Arapça olmaktan çıkarmaz; sadece, bu anlam(lar)ı itibariyle Arapça olmaktan çıkarır. Başka ifadeyle; Farsça (ve Farsçayı esas alan) sözlüklerle, Osmanlı Türkçesiyle Türkiye Türkçesini kıstas alan sözlüklerin, kelimeyi söz konusu anlamı ve bu anlamın –çoğunlukla benzetmelerle yapılmış olan ‘adû, düşman, hasımķ’ hattâ belki ‘seg, harķ’ vs. gibi– uzantılarını Farsça (ve Osmanlıca) olarak göstermeleri, çok isabetli bir tespit olmanın yanında zaruri bir kayıttır da.

İşaret ettiğimiz bu nokta, ne yazık ki sözlüklerimizde belirtilmiş ya da dikkat çekilmiş bir ayrıntı değildir. Fakat, sayılı da olsa, bazı Fars sözlüklerinde bu ayrıntı ihmal edilmemiştir.²⁶ Söz gelimi Hasan Amîd bu ayrıntıyı;

²⁴ Kast ettiğimiz, tanım listemizin 1 ilâ 4 sıra numaralı tarifleridir.

²⁵ Sırası gelmişken, kelimenin ‘ikinci âşık’ anlamını da Arapça mantıkla izah etmiş gibi görünen (Farsça) sözlüklerin mevcudiyetini de hatırlatalım: Aşağıdaki [24 sıra numaralı] dipnota bkz.

²⁶ Bunu ihmal eden sözlükler de vardır; söz gelimi:

بمعنى پاسبان و نکهبان و دو کس که بر یک معشوق عاشق باشند

هر یکی مرد دیگر را رقیب باشد چرا که هر یکی از دیگری نکهبانی و حفظت معشوق میکند.

[GL., s. 412]

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raķīb* 1

درفارسی دو شخص که به یک چیز یا یک تن
مایل و عاشق باشند هر کدام را رقیب دیگری میگویند.

[*FFA.*, 2/1245; krş. *FFAM.*, s. 547²⁷]

sözleriyle belirtmiştir.

M. Muîn de aynı kanaattedir; şöyle ki: Kelimeyi –doğal olarak– Arapça göstermiş ve bu dildeki anlamlarını sıralamıştır; sonra, kelimenin aşağıya aldığımız karşılığına yer vermiştir. Şu farkla ki işbu karşılığın hemen başında parantez içinde –“Fârisî”–den kısaltma olarak – “f.” kaydını düşme ihtiyacı hissetmiştir:

ؤف. چون دو شخص عاشق یک تن یا یک
چیز باشند هر یک را رقیب دیگری نامند، ج. رقباء.

[*FM.*, 2/1668]

İmdi bu (iki) kayda nazaran, kelimenin; ‘bir kimseye ya da bir şeye âşık/istekli olan iki kişiden her biri’²⁸ karşılığını Farsça kabul etmek lazımdır. Böyle olunca, Arap şiirinde sözü edilen *raķīb* ile, İran şiirinde ve dolayısıyla divan şiirindeki *raķīb* in bu yönüyle belirgin bir farkla ayrıldığını öne sürmekte, makul bir sakınca görünmemektedir. Nitekim, ilgili anlamın Farsçaya özgü olduğuna da dikkati çeken *Ferheng-i Nizâm* yazarı, ifade etmeye çalıştığımız bu nüansı –biraz ideolojik bir yaklaşımla dahi olsa– şu sözlerle ve çok net bir biçimde açıklamaktadır:

عاشق معشوقی نسبت به عاشق دیگر همان معشوق
این معنی مخصوص فارسی است و مذمت رقیب و
شکایت از او یک موضوع مهم شعر فارسی است
خصوص غزل و چون شعر فارسی تقلید از عربی
است شکایت از رقیب هم تقلید از همان است اما
رقیب عاشق عرب غیر از رقیب عاشق ایرانی است
شعر عربی از قبایل عرب بیرون آمده و در آنها حکومت
منظمه و سلطنت نبوده یک خانواده را بیشتر مردان

Görüldüğü gibi *raķīb*in ‘ikinci âşık’ karşılığı da kelimenin orijinal anlamına bağlı kalınarak izah edilmiştir [üstteki, 23 sıra numaralı dipnota bkz.].

²⁷ Dihhudâ, benzer açıklamaları yapmış [bkz. *L.*, 15-B/586] fakat bunun Farsçaya özgü oluşu yönünde bir kayıt düşmemiştir.

²⁸ Nabî'nin; *İnsâf olunsa biz de rakîbin rakîbiyiz* dizesi bu anlamda hatırlanmalıdır.

آن حفظ می‌کردند و برای یک دختر خانه یک یا دو مرد
خانه رقیب یعنی نگهبان میشدند تاخانه شوهر رود
آنگاه شوهر رقیب ژنگهبانژ او بوده عاشق عرب در
شعر از رقیب ژنگهبانژ معشوقه خودش شکایت
می‌کرده و شاعر فارسی هم شکایت از رقیب را از عرب
تقلید کرده ولیکن چون در ایران همیشه حکومت منظمه
و سلطنت بود دولت و لشکر دولت نگهبان مردم بودند
برای معشوقه رقیب عربی نبوده پس عاشق دیگر
معشوق را رقیب نامیده دق دل خود را سراو درآوردند.

[FN., 3/179]

Bu mütalaaya göre Arap şiirinde sözü edilen *raķīb*, henüz evlenmemiş olan genç kız (ya da kadın)la –aynı aileden (ya da aşiretten) gelmek kaydıyla– işbu genç kız evlen(diril)inceye kadar onu kem nazarlardan saklayan, kollayıp gözetmekle yükümlü, söz gelimi ağabey(ler)i, erkek kardeş(ler)i, amcası oğlu/oğulları²⁹...dır.³⁰ Bu ‘ulvî ve ahlakî’ misyonla görevli kişi ya da kişilerin³¹ genç kıza (şiir diliyle: sevgiliye) duygusal bağlarla bağlı olması meşru da mümkün de değildir. *Raķīblik* (= *reķābet*, *teraķķub*) görevi, genç kızın evlen(diril)mesiyle son bulur: Zira artık başka ve nihaî bir *raķīb*i (koruyup kollayan kocası) zaten bulunmaktadır.

²⁹ Söz gelimi Bakî'nin şu beytine göre rakip, sevgilinin ailesinden biri olarak her gün beraberdir:

Ruhun bâğın rakīb-i dīvsīret seyr eder her gün
Yüzünü göremez yıllarca ammâ bunda âdem var [BD., s. 139]

³⁰ Arap şiirindeki kullanım sahasını belirlememiz mümkün olmayan *raķīb*, söz gelimi *Mu‘allaķāt* şairlerinin divanlarında da “el-hâris, el-hâfız” anlamında kullanılmıştır [MEHİ., s. 117]. Ancak Arap şiir tarihindeki kullanımının/serüveninin bu anlamla sınırlı olmadığı da muhakkaktır. Bu konuda bazı mühim detaylar için bkz.: İbni Hazm el-Endülüsî, *Tavku'l-Hamâmeti fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, yayımlayan: Muhammed Selim İbrahim, Mektebetü İbnü Sina, Kahire, 1413/1992, s. 81 vd. [“bâbü'r-raķīb”] (= TH.); tercümesi: *İbn Hazm: Güvercin Gerdanlığı: Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Türkçesi: Mahmut Kanık, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 151 vd. [“gözetleyici”].

³¹ Rakībın birkaç kişi (*ağyār*) de olabileceğine tanık:

Engelleri hep o güzelün, Naẓmî, benümile
Yağlı olub eyler düm u gün vay-ki ğavġā

[TETL., 1/724]

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raķīb* 1

Bu mevzusunu da Arap şiirine borçlu olan İran şiirinde ise *raķīb*, ilham kaynağından ciddi bir farkla ayrılmıştır: Asıl *âşık*a nazaran sevgiliyi seven *ikinci âşık*.

Başka bir ifadeyle: İran şiiri, *raķīb*i de, ondan şikâyeti de –esin kaynağı olan– Arap şiirinden almış ve fakat *raķīb*in kimliğini değiştirmiştir. (Değişimin sebebi, adı geçen iki toplumun –o dönemdeki– günlük yaşantısına bağlanıyor: Arap toplumu, aşiretler halinde yaşamış, emniyet ve kolluk gücü bakımından teşkilatlanmamış, hâsılı *devletleşmemiş* bir toplumdu; insanların [hassaten genç kız ve kadınların] emniyetini o [büyük] aile[nin] efradı üstlenirdi; bu husus –aşiretler arasında neşvünema bulmuş olan– şiirlerine de aksetmiştir. Oysa aşiret modeline dayalı olmayıp *devlet müessesesi* süreklilik arz etmiş olan İran toplumunda ise insanların güvenliği bizzat *devlet* eliyle sağlanmış; İran şairi de, sevgiliye gönül veren *ikinci âşık*ı *raķīb* olarak görmüş ve ona öfkesini kusmuştur).

(İşbu mütalaaya göre) *raķīb*deki bu tahavvül, akla bir(kaç) soru getirmektedir: *Raķīb* (den şikâyet)i Arap şairini takliden almış ve fakat kendine uyarlamış olan İran şairini: a) Osmanlı şairi ne ölçüde dinlemiştir? b) İran şairi gibi Osmanlı şairinin de bu anlamda ‘özgün’ bir tasarrufu söz konusu mudur?!³²

Buna kâfi cevap verebilmek, bu yazının istiap haddinin fevkindedir. Ancak, Fuat Köprülü’nün, Kalkandelenli Fakîrî’nin –on altıncı yüzyılın önemli metinlerinden olan– *Risâle-i Ta’rîfât*’ına dayanarak düştüğü şu notlar, meseleyi bir yönüyle vuzuha kavuşturmak hususunda ciddi bir ip ucu hükmündedir:

“*Fakîrî*, risalesinde *raķīb* ile *engeli* birbirinden ayırdığı cihetle, aralarında az çok bir fark olduğu anlaşılıyor. Ona göre *raķīb*in tarifi şudur:

Nedir bildin mi âlemde rakîbi
Ola kibr ü hased dâyim nasîbi
Yüzü kara o bedbaht-ı digergûn
Habîs u mühmel u mahzûn ü magbûn
Olup it gibi âhû pâsbânı
Ne gendüsi yiye ne eller ânı

³² Kelimenin Arapçadaki (en azından kimi) anlamlarıyla Fars ve Osmanlı şiirinde kullanılmış olması, söz gelimi: ‘İran ve Türk şairleri, Arap şairini ne oranda dinlemiştir?’ cinsinden bir soru sormayı gereksiz kılıyor.

Halbuki *engel* hakkındaki tarif, onların âdeta *külhanbeyi* nevinden ve seviyece daha aşağı bir sınıf teşkil ettiklerini göstermektedir:

Nedir bildin mi sen âlemde engel
Cihanda yoktur ânın gibi mühmel
Görünmez bir kazâ'-i âsümânî
Savulmaz bir belâ'-i nâgehânî
Safâ bıçkısı la'net baltasıdır
Vefâ sayrusu la'net halkasıdır" [DTB., s. 74**; krş. RT., v. 7^a ...]

(Engeli bir tarafa bırakırsak) bu manzum tarife göre şunun altını rahatlıkla çizebilmekteyiz: “Âhû” bekçiliği yapan *raķīb* “it”i, ahuyu ne kendisi yiyor ne de başkasına (*raķīb*, *ağyār*) yediyor; görevi, namus bekçiliğidir.

Özetleyecek olursak: Konu, muğlak ve girift bir konudur. Osmanlı şairi, İran şairini (*raķībini*) elbette dinlemiş ve memnuniyetle kabullenmiş ve fakat –belki gene İran şairi kanalıyla– Arap şairini (*raķībini*) de asla unutmamıştır. İşte bizce, konunun karmaşıklığı tam da bu noktada/ayrıştırmada yatmaktadır.

*

Bizce önemli bir ayrıntı olan bu değerlendirmeden sonra, *raķīb*in bu yazıda söz konusu edilecek olan anlamlarına geçebiliriz:

Kelimenin bu anlamları, yazımızın başlığına çektiğimiz gibi iki anlamdan ibarettir: 1. ‘Habis bir tür yılan’. 2. ‘Karşit yıldız’.

Ancak, aşağıda görüleceği gibi, temelde iki kategoriye irca edilebilecek olan bu karşılıklar, detaya inildiğinde artmaktadır:

2. ‘HABİS BİR TÜR YILAN’ VE ‘KARŞIT YILDIZ’ OLARAK **RAĶĪB**

2a. ‘Karşit yıldız’ olarak *raķīb*:

Bu yönü itibariyle, az yukarıda ve bir dipnotta da işaret ettiğimiz gibi³³, kategorize edilmeye muhtaç bir kavramdır. Ancak yazımızın başlarında da arz ettiğimiz veçhiyle *raķīb* kavramının bu yönünü, bu yazının devamı niteliğindeki müstakil bir yazı olarak işlemeyi planlamaktayız.

³³ 8 numaralı dipnota bkz.

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raķīb* 1

*

*Raķīb*in ‘karşıt yıldız’ anlamına geçmeden önce, yazının başında söylediğimiz veçhiyle, temas etmemiz gereken bir terkip vardır: *Raķībü’n-necm*:

‘Karşıt yıldız’ anlamına yer veren sözlükler, ittifaka varan kahir bir ekseriyetle, bu karşılığı *raķīb* kelimesinin anlamları arasında saymışlardır. Ancak birkaç sözlükteyse bu karşılık *raķībü’n-necm* (, *raķīb-i necm*)in tarifi olarak geçmektedir:

Söz gelimi El-Himyerî, *raķībü’n-necm*i bu çerçevede tanımlamış sözlükçülerdendir:

رقيب النجم الذى يغيب عند طلوعه.

[*SU.*, 4/2595; ayr. bkz. *DEF.*, 1/399; ...]

Belirtilmeden geçilmesi mümkün olmayan mühim bir nokta da şudur ki, birçok sözlükçünün başvuru kaynağı olan ünlü sözlükçü Cevherî’nin de, ‘karşıt yıldız’ anlam(lar)ını *raķīb* kapsamına almamış, *raķībü’n-necm* terkibine hasr etmişliğidir:

و رقيب لنجم الذى يغيب بطلوعه ، مثل الثريا رقيبها الاكليل ، اذا طلعت
الثريا عشاءً غاب الاكليل ، و اذا طلعت الاكليل عشاءً غاب الثريا.

[*ES1.*, 1/137; krş. *ES2.*, 1/159]

Ardından, buna Ferrâ’nın bir beytini tanık göstermiştir:

أحقاً عبادالله أن لست لاقيا
ثينة او يلقى الثريا رقيبها

[*ES1.*, 1/137₂; aynı tanığı Zebîdî de vermiştir: bkz. *TAM.*, 2/515]

Bu beyitte *raķīb*in *necm* ile birlikte geçmediğine dikkati çekmekle yetinerek Cevherî’nin tanımını Mustafa El-Vânî’nin tercümesiyle vermek istiyoruz:

“*Raķībü’n-necm*: Şol yıldızdır ki bir yıldızın tulû’uyla tulunur³⁴. Süreyyâ gibi ki Süreyyâ’nın rakîbi İklîl’dir. Kaçan Süreyyâ işâ vaktinde

³⁴ “*Tulunmak, (dulunmak)*: 1. Kaybolmak, görünmez olmak. 2. Batmak, gurup etmek”. [*YTS.*, s. 212].

doğsa İklîl gâyib olur ve kaçan ki işâ vaktinde İklîl doğsa Süreyyâ gâyib olur”. [V., 1/66]

Cevherî'nin yukarıdaki sözlerini –Farsça'ya tercüme yoluyla– iktibas eden Dihhudâ [aynı iktibas için bkz. *AME.*, 1/422] da kelimenin bu anlam(lar)ını madde başı olarak *raķīb* kapsamına almıştır; şu farkla ki *raķīb-i necm* terkiibini –satr aralarında– kullanmış ama madde içi tabir olarak imlememiştir:

ستارهٔ از ستاره های باران که انتظار دیگر کند.³⁵

ستارهٔ که چون طلوع کند ستارهٔ مقابل او فرو شود و همهٔ

منازل رقیب اند مر صاحب خود را.³⁶

ستاره که چون او طالع شود مقابل او غروب کند.³⁷

رقیب نجم ، ستاره یا صورتی که فرو شود چون دیگری بر آید

چون ثریا که رقیب اکلیل است و بالعکس.³⁸

ستاره که در مشرق است و مراقب است و جوهری گفته :

« رقیب ستاره یست که غروب کند با طلوع دیگری مانند ثریا که رقیب آن اکلیل است

و همینکه ثریا موقع عشاء طلوع کرد اکلیل غروب می کند و برعکس همینکه

اکلیل هنگام عشاء طلوع کرد ثریا فرو شود .»

وگویند عیوق رقیب ثریاست از حیث همانندی به رقیب قمار. ³⁹ ...

[L., 15-B/586]

ستاره یست که حظ *raķīb sitāre 'īst* (İşbu alıntının satır aralarına bakılırsa, *raķīb sitāre 'īst* sözünden anlaşılacağı gibi Cevherî'nin bu tanımını *raķīb-i necme* değil *raķīb-i necm* dair yapmış olduğunu/yapması gerektiğini zımnem ifade etmiş görünüyor).

³⁵ Referans kaynakları: *Nâzımü 'l-Etubbâ; Müntehe 'l-İreb; Akrebü 'l-Mevârid.*

³⁶ Referans kaynakları: *Akrebü 'l-Mevârid; Nâzımü 'l-Etubbâ; Müntehe 'l-İreb.*

³⁷ Referans kaynağı: *Ânendrac.*

³⁸ Mülleifin notu: “Yâddâşt-ı müellif”.

³⁹ Referans kaynağı: *Akrebü 'l-Mevârid.*

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raḳīb* 1

Lûgāt-nāme’nin izlediği yolu(n bir benzerini) söz gelimi *Aḳrebü’l-Mevārid*: Eş-Şertûnî de izlemiştir [bkz. *AME.*, 1/422]: *Raḳīb*in ‘karşıt yıldız’ vs. anlamlarını verdikten sonra *ḳāl El-Cevherî* قال الجوهرى *Şihāḥ*’dan: Cevherî’den ilgili kısım alıntılanmıştır.

Bu durum karşısında şu sorular, doğal olarak, akla gelmektedir: 1. Gerçekte *raḳībü’n-necm* diye bir terkip mevcut mudur?! 2. Varsa, anlam(lar)ı, *raḳīb*in tarif(ler)i olarak verilen karşılık(lar) mıdır; yoksa bunlar dışında özel anlam(lar)ı olan bir ıstılah mıdır?!

Biz, bu iki (hususiyile birinci) soruya ‘cevap’ veremeyecek ve fakat bir ‘tahmin’de bulunacağız: Arapça’da; *raḳab en-necme* رقب النجم : ‘yıldızı (seyrini ve başka durumlarını) incelemek’ anlamında bir deyim mevcuttur [*ATDS.*, s. 185] (‘geceyi yıldız palasta geçirdi: uyuyamadı’ diyecek yerde de *بات يرقب النجم* deyimi kullanılır [*ATDS.*, s. 185]) fakat, *raḳībü’n-necm* diye bir terimin varlığı –şimdilik– şüpheyle karşılanmalıdır:

1. Böyle bir ıstılahaya yer veren sözlükler çok sınırlıdır. 2. Bu sözlüklerde bu tabire verilen karşılık(lar), kahir ekseriyeti teşkil eden sözlüklerdeki *raḳīb* (in ilgili) tarif(ler)inden ciddi manada, hattâ hiç bir farklılık arz etmemektedir. 3. Cevherî’den her fırsatta ve bu vesileyle de yararlanmış olan yetkin kimi sözlükçülerin (M. Asım, Dihhudâ, Muîn...) Cevherî’ye ait (zannolunan) bu kaydı(nı) meskût geçmeleri oldukça düşündürücüdür. 4. Saydığımız bu gerekçeler kadar ehemmiyet arz etmese de, Cevherî’nin *raḳībü’n-necme* tanık göster(diği zannolunan) beyitte [yk. bkz.: Ferrâ] *raḳībü’n-necm* değil *raḳīb* geçmektedir.

*

Kelimenin bu anlamını kaydeden sözlüklere bakıldığında şu kayıtlara rastlanmaktadır:

النجم...

[*MF.*, s. 41]

نجم من نجوم المطر يراقب نجماً آخر...

[*MM.*, s. 345 krş. *KM.*, s. 219, *B.*, s. 420-1; *ATBL.*, 2/776-7]

ستاره از ستاره های باران که انتظار دیگر کند.

[*L.*, 15-B/586]

ومنازل القمر كل منها رقيب لصاحبه...

[*Bİ.*, s. 31]

نجم من نجوم المطر يراقب نجماً آخر...

النجم الذى فى المشرق يراقب الغارب و قيل منازل القمر كل منها رقيب لصاحبه

قال الجوهرى...

والعيوق يقال له رقيب الثريا تشبيهاً برقيب الميسر

[*AME.*, 1/422]

Arapça sözlükler içinde en detaylı tanımı yapanların başında Zebîdî ve İbni Manzur gelir [bkz. *TAM.*, 2/513-5; *LA.*, 1/1204-5 kı]; aşağıda, M. Asım'ın açıklamasına yer vereceğimiz için bu ve emsali kayıtlara yer vermekten imtina edeceğiz.

*

M. vs. gibi bazı sözlüklerde, kısaca tanımlanan kelimenin ilgili karşılığı (: *ismü necm* اسم نجم : 'yıldız adı') kimi sözlüklerde ise daha detaylı olarak kayıtlıdır:

Kelimeyi “*nücûm*: Biri tulû ettiği sırada diğeri gurûb eden iki yıldızdan biri” [*TL.*, 2/905-6] diye tanımlayan Hüseyin Kâzım Kadri devamla birbirinin rakibi olan yıldızları da saymıştır/örneklemiştir:

İklîl - Şüreyyâ'

Ğafir - Şarâtayn

Şevle - Heğ'a [*TL.*, ay.]⁴⁰

TL.'nin verdiği karşılık anlamında bir tanımı da Redhouse yapmıştır: “A star or constellation that rises as another sets”. [*R.*, s. 984; ayr. kırş. *J.*, s. 629; *LAT.*, s. 179 kı].

Mütercim Asım, rakibin söz konusu manasını uzunca diyebileceğimiz tarzda izah etmiştir:

“*Rağîb*: ... Ve *nev'* kevkeblerinden yani yağmura delâlet eden kevkeblerden şol kevkebe denir ki mukâbilinde olan kevkebe muntazır olur;

⁴⁰ Rakip yıldızlar şunlardır: *şüreyyâ-iklîl*; *'ayyûk-şüreyyâ*; *buğayn-zübbânân*; *şevle-heğ'a*; *ne'â'im-hen'a*; *belde-zürrâ*; *ğafir-şarâtayn*; *şüreyyâ-'ayyûk* [*L.*, 15-B/586; ...]

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raķīb* 1

yâni ol tulû ettikte bu gurûb yâhut ol gurûb ettikte bu tulû eder. Meselâ *İklîl Şüreyyâ*’nın rakîbidir, niteki *nev*’ maddesinde beyân olundu.⁴¹ Ve şol kevkebe denir ki tâli‘de olup gâribe murâkîb ola; bunun mefhûmu evvelkiden e‘amdır. Alâ kavî menâzil-i kamerden ehadühümâ âhara murâkîb olan menzile itlâk olunur ki birisi tulû ettikte mukâbilinde vâkı olan gurûb eder. Kavî-i evvele göre meselâ işâ vaktinde *Şüreyyâ*’nın tulû ettikte *İklîl* gurûb eder; alelaks dahi böylecedir; ve kavî-i sâniye göre meselâ menzil-i *Ġafr*, *Şarâţayn* rakîbidir, ve *Şevle*, Heķ‘a rakîbidir” [TK., 1/146].

Bu tanımlamaya göre *raķīb*in bu yönü –mutlak surette iki– ya da –tercihe göre– üç alt başlık altında mütalaa edilmelidir:

- (Dar anlamda): Yağmura delalet eden karşıt yıldızlardan her biri.
- (Geniş anlamda): Yağmura delalet etsin etmesin, karşıt iki yıldızın beheri. Bunun kapsamına, Ay’ın –söz gelimi M. Arabî’ye göre 28 sabit yıldızdan oluşan– menzilleri (durakları, yörüngeleri) de girer.

(Bu arada *raķībān-ı heft bām* terkibi ‘yedi gezegen’ yerinde kullanılır [msl. J., s. 629 ...]).

*Raķīb*in ‘karşıt yıldız’ anlamına gelişi, etimolojik olarak da makul bir sebebe dayanır: Karşıt yıldızlardan her biri diğeri ‘murâkîb’dir; yekdiğeri ‘tarakkub’ edermişçesine biri doğunca diğeri batır, biri batınca diğeri doğar [MMU., 1/700]. Bişr bin Ebî Hâzım’in şu beytinde olduğu gibi:

قدورهم تغلى أمام يوتهم
إذا ما الثريا غاب قصراً رقيبها

[MMU., 1/700]

*

Raķīb, bu yönüyle de Osmanlı şiirinde çokça mevzubahis edilmiştir. Ancak bu yönünü Osmanlı şiirinden örneklere ayıracağımız müteakip yazımızda değerlendirmeyi planlamaktayız, dolayısıyla şimdilik birkaç örnek vermekle yetineceğiz:

Şu beyitleri, *raķīb*in ‘yıldız’ anlamını hesaba katmadan açıklamak mümkün değildir. *ķirān* ile aynı manada olan *iktirān* kelimesi, felekiyatta ‘iki veya daha fazla seyyarenin bir burcun herhangi bir derecesinde –surî olarak– kavuşumu [: *ictimā*’]’ anlamındadır ki bu tabirin aşağıdaki iki

⁴¹ TK., işaret ettiği *nev*’ maddesinde de konuya ilişkin bilgiler vermektedir.

örnekte de *raķīb* –ve birçok astronomi/astroloji terimiyle– birlikte geçmesi tesadüfle izah edilemez:

İktirân etmiş rakīb-i nahs o nâzikmeşrebe

Seyr ederken uğramış hursîd burc-ı 'akrebe

[TL., 3/797; EVD., s. 351]

Kevkebinde burc-ı 'akrebden nümâyân olduğu

Ol mehin âyâ[/ayâ] rakîbe iktirânından mıdır

[RDS., v. 26^b]⁴²

Bu beyitlerin ilkinde güneş konumundaki sevgili, akrep [burcu] rakiple *iktiran* etmiştir. İkinci beyitteyse Ay olarak düşünülmüş sevgilinin rakiple Akrep burcunda ictima ettiği çok açık olarak anlaşılmaktadır; bu haliyle bu beyit M. Asım'dan aktardığımız tanımın ikinci ayağına âdetâ örnek hükmündedir.

Şu beyitler de bu manada dikkat çekici birer tanık olarak durmaktadır:

Gözü aydın rakîbin tûrelendi kevkeb-i bahtım

Sevâd-ı şâm-ı gam mı sevdiğim Saydâ nedir şimdi

[KRP., s. 8]

Dil rakîb ile görüp sen sanemi âh dedi

Burc-ı 'akrebe yine seyr eder ol mâh dedi

Keşfi [TŞ., s. 820]

Güneş gibi bana her gün sen eyle arz-ı cemâl

Rakîbi göreyin ay başlarında hemçü hilâl

Mustafa [TŞ., s. 905]

Dedi ağyâr ile gören o mehi

Menzil-i şems burc-ı 'akrebdir

Feyzî [TŞ., s. 783]

⁴² *Raķīb* ve 'akreb birlikteliğine/münasebetinin benzer bir durumu *raķīb* ve *iklîl* arasında da var: Dr. Gerard Gihamy *İklîl*'i üst üste üç kez *İklîlî*'-*'akreb* diye kullanıyor [MMU., 1/700].

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Rakîb* 1

Çün tulû‘ etti kaşın ayı rakîbi eyle bend
Lâcerem görünse mâh-ı rûze şeytan bağlanır
[APD., s. 168]

Tâli‘imdir rakîb-i bedçehre
Görün ol tâli‘-i siyâhımız
[APD., s. 168]

Dil-i rakîb-i bed-ahter nedir ki $\sqrt{\text{âil}}$ ola
Hadeng-i âhuma olmaz nüh âsüman mâni‘
[FKD., s. 508]

Rakîb ile seni görse ölür/olur Zâtî velî/deli ey meh
Sefer câ‘iz değil mâhın olıcak menzili ‘Akreb
[RD., s. 85 ...]

Rakîb havfi ile zâ‘il etmezem gamımı
Çü ömrümün güneşi vakt ile zevâle yeter
Hamdullah Hamdî [RD., s. 24]

Kelb-i rakîb-i dünbenihan (?) gibi sôfiyan
Kuyruklu yıldız olsa da bâtaylesân olur
Hâtem [?]

Zühre‘den mi eyledin ta‘lîm raksı ey perî
Lutfuna her demde mazhardır rakîb-i serserî
[?]

2b. ‘Habis bir tür yılan’ olarak *raķîb*:

*Raķîb*in bir önceki anlamının, elimizdeki tanıklardan hareketle, özellikle ‘*aķreb* ile münasebeti kurulduğunda belirgin olarak fark edildiğini yinelemekte fayda vardır. Şairlerin bu tutumunu sadece *şibh-i iştikāk*... ile açıklamak şüphesiz ki yanlış olur:

*Raķîb*in ‘karşıt yıldız’ anlamına ilaveten, bir de *menâzil-i kamerden*, Ay’ın menzillerinden her birine de dendiğini hatırlatmalıyız. İşte ‘*aķreb* de;

‘insanı akrep gibi sokan kimse’ anlamı bir yana, bir burcun ve aynı zamanda zehirli bir hayvanın da adıdır.

Sözlüklerin, bu yönüne, bu anlamına ilişkin yaptıkları tanımlara bakılacak olursa:

a) Habis, zehirli bir tür yılan [*MF.*, s. 41; *KML.*, s. 295; *ATBL.*, 2/776-7; *AME.*, 1/422; *TKM.*, 2/372; ...];

b) Yılan sokmalarından [*ML.*, 1-2/393; *KML.*, s. 295], habis/zehirli yılan sokmalarından:

ان الرقيب ضرب من الحيات...

[*ML.*, 1-2/393; krş. *KML.*, s. 295]

و حية خبيثة ج رقيبات و رقب...

[*MM.*, s. 345 krş. *KM.*, s. 219, *B.*, s. 420-1]

و حية خبيثة ج رقيبات و رقب

[*Bİ.*, s. 31]

“Habis, zehirli yılan” [*ATBL.*, 2/776-7]

...حياة خبيثة...

[*AME.*, 1/422]

نام مارى بد. ج. رقيبات ، رقب.

[*L.*, 15-B/586]

و الرقيب ضرب من الحيات خبيث...

[*DEF.*, 1/399]

“Ve bir gûne habîs ve mûzî hayyeye denir ki âşık rakîbi gibi muzırr u mel‘ûn olur.” [*TK.*, 1/146]

Rakîbin ‘kötü ve zararlı kimse’ [*TDEA.*, 7/274] şeklindeki yaygın kullanımının, kelimenin bu anlamıyla ne denli örtüştüğü tartışma götürmez.

A. T. Onay’ın *Tuhfe-i Vehbî Şerhi*’ni referans vererek belirttiği; “âşıkın, rakîbi buna [zehirli yılan]” teşbihi enseb görünür” [*ETEM.*, s. 339] saptaması bu anlamda dikkate değerdir: Bu söz, kelimenin zehirli bir tür yılan anlamına geldiği belirtilmeden sarf edilmiş olsaydı, dikkate değer bir

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Rakîb* 1

yönü bulunmayabilirdi; ama, sözü edilen anlamı belirtildikten hemen sonra denmiş olması bu tespiti çok önemli kılmaktadır. İlkine göre “münasebetdâr” olacak olması kuvvetle muhtemel olan niteleme, ikincisine nazaran mutlak surette “enseb” olacaktı.

*

Divan şairlerinin, ‘taşa dahi zehri geçecek kadar *bir aceb ef’î*’ (Revanî) olarak gördükleri *rakîbin* bu yönüne ilişkin sıralayacağımız birkaç örnekten sonra yazımızı bağlayacağız:

*Sözün Husrev serâtâpâ edip gûş
Yakîn oldı ki mağzından gide hûş
Ki gûş etmişdi çok evsâfın anın
Bu kez nûş etdi dürd u sâfın anın
Dedi taş üzre bu câzû-yı pürdem
Dilinden yağdurur ef’î gibi sem
Dökün rahm etmeyüp hûnunu bîbâk
Ki ol ef’î etidür câna tiryâk
Bana bundan eriptir gam nasîbi
Budur ben ‘âşık-ı zârın rakîbi
Kılur rengîn sözü hâtır müşevveş
Hemîn bir mâr-ı pür-semdür münakkaş*

["Metin Bankası": *Lâmi ‘înin Ferhâd-nâmesi*, Hasan Ali Esir, 5231-6. beyitler]

*Rakîbin zehri sana akreb oldu
Meğer burc-ı sitâren ‘Akreb oldu*

Hassân [RD., s. 24]

*Cânımı zâr ü nizâr eden rakîbin ta’nıdır
Böyle gamhâr eyleyen ol zehr-i kâtildir beni*
[İÇD., s. 335]

Şirretle rakīb üstüme vâfir yılan⁴³ attı
Cürm u günehim perçem-i dildâra yapıştım
[SD., s. 477]

SONUÇ

Bu değerlendirmeler ışığında vardığımız nihai netice şudur:

- a) Her şeyden önce Arap şairinin *raķīb*i ile Fars (ve dolayısıyla Osmanlı) şairinin sözünü ettiği *raķīb* arasında, prensip olarak, fark vardır. (Müştereklikten yoksun bulunmayan) bu farklılığın mahiyet ve hududu, kronolojik seyri... söz gelimi, mukayeseli ve titiz bir doktora teziyle ortaya konabilir/konmalıdır.
- b) Divan şairinin, aşk söz konusu olunca, yegâne düşmanı olarak görünen *raķīb* kelimesi ‘karşıt yıldız’ ve ‘zehirli, habis bir tür yılan’ anlamlarına gelmektedir.
- c) İlgili anlamlar, şairlerce ihdas edilmiş ya da belli/çeşitli teşbihlerden hareketle sonradan bulunmuş ‘bikr-i mânâ’lar olmayıp kelimenin aslı anlamları arasında –hem de birinci derece kaynak olan Arapça sözlüklerde– zaten mevcut bulunan karşılıklardır. (Ancak bu anlamlar, belki el altındaki sözlüklerimizde, bir çoğunda bulunmadığı için, bazı araştırmacıların da bu karşılıkları kelimenin aslı anlamları olarak değerlendirmek ve yorumlarını buna göre şekillendirmek yerine; bazı benzetmelerle söz oyunları neticesinde oluşmuş ve şairden şaire tekrarlanma gelmiş teşbihler olduğu gibi bir izlenime kapılmalarına, bu cümleden, yorumlarını da bu temelde biçimlendirmelerine/yapmalarına neden olmuştur).
- d) Divan şairi –kelimenin âdeta gökte ararken yerde bulunduğu– bu anlamlarına bigâne olmayıp şiirinde çok uygun bir biçimde yer vermiş bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ADSS.** İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.
ADW. Dr. Alfred Siggel, *Arabic-Deutsches Wörterbuch Der Stoffe*, Berlin, 1950.

⁴³ *Yılan*, aynı zamanda ‘gök yüzünün geniş bir bölgesine yayılmış parlak yıldızlardan meydana gelen ekvator takım yıldızı’ demektir.

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Rakīb* 1

- AEL.** Edward William LANE, *(An) Arabic-English Lexicon*, (8 c.), c. 3 “part 3”, Beirut, 1980.
- AELD.** Joseph Catafago, *An Arabic And English Literary Dictionary (Mu‘cem^{ün} Edebiyy ‘Arabiyy ve İngiliziyi)*, Beirut, 1988.
- AK.** Mustafa bin Şemseddîn-i Karahisârî, *Ahterî-i Kebîr*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1310.
- AME.** Sa‘id Eş-Şertûnî, *Akrabül’l-Mevârid fî fuşâhi’l- ‘arabiyyeti ve’ş-şevârid*, (2 c.), c. 1, (Beyrût), 1992.
- APD.** Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan (Hazırlayan), *Ahmet Paşa Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- ATBL.** Atay Kardeşler [Dr. Hüseyin Atay, İbrahim Atay, Mustafa Atay]*Arapça-Türkçe Büyük Lûgat [Mu‘cemü’l-Lûga ‘Arabî-Türkî]*, (4 c.), c. 2, Ankara, 1968.
- ATDS.** Doç. Dr. M. Sait Şimşek, Yrd. Doç. Dr. Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe (Deyimler Kalıp İfadeler Atasözleri) Sözlüğü (‘Arabiyy-Türkiyy kâmusü’l-Emşâli’ş-Şâ’i’ati Ve’l-Akvâli’l-Me’sûreti Ft’l-Lûgati’l-‘Arabiyye)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1991.
- ATYK.** Dr. Bekir Topaloğlu, Dr. Hayrettin Karaman, *Arapça-Türkçe Yeni Kâmus (El-kâmûsu’l-Cedîd)*, İstanbul, 1985.
- B.** Şeyh Abdullâh El-Büstânî, *El-Bustân*, [Beyrût], 1992.
- BD.** *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*, Hazırlayan: Dr. Sabahattin Küçük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Bİ.** El-Allâme Cermânos Ferhât, *Bâbü’l-İ’râb ‘An Lûgati’l A’râb*, Beyrût, 1996.
- BOL.** Ali Rıza Alp-Sabahat Alp, *Büyük Osmanlı Lûgati*, (4 c.), c. 4, Ercan Matbaası, ?, 1961.
- BTS.** Hayat Yayınları, *Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yayınları, İstanbul, ?.
- BTSD.** D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yeni Şafak, İz, (İstanbul), 1996.
- CL.** İbni Düreyd (Ebî-Bekr Muhammed bin El-Hasan El-Ezdî El-Basrî), *Cemheretü’l-Lûga*, (3+1 c.), c. 1, Beyrût, 1344.
- D.** R. Dozy, *Supplément Aux Dictionnaires Arabes*, (2 c.), c. 1 “Tome Premier” ص ۱, Librairie du Liban, Place Riad Solh, Beyrouth, 1968.
- DA.** Doç. Dr. Mehmet Çavuşoğlu, *Divanlar Arasında*, Umran Yayınları, Ankara, Temmuz 1981.
- DEF.** El-Fârâbî (Ebî-İbrâhîm İshâk bin İbrâhîm El-Fârâbî), *Dîvânü’l-Edeb*, (3+1 c.), c. 1, El-Kâhire, H. 1394, M. 1974.
- DİA9.** Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, TDV. Yayınları, İstanbul, 1994.
- DİA34.** Bekir Topaloğlu, “rakīb”, *İslâm Ansiklopedisi*, (? c.), c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- DMN.** “Salahuddin Ahmed”, *A Dictionary of MUSLIM NAMES*, London, 1999.

- DMW.** Hans Wehr, (Edited By J MILTON COWAN), *A Dictionary Of Modern Arabic*, Wiesbaden, 1961; ... *A Dictionary Of Modern Arabic (Mu'cemü'l-Lûgati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âşıra)*, Beirut, 1980.
- DTB.** Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Millî Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri (ve Dîvân-ı Türkî-i Basît [XVI'ncı Asır Şâirlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri])*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.
- DTS.** Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Doç. Dr. Ramazan Ayvallı, vd., *Dîmî Terimler Sözlüğü*, (2 c.), c. 2, Türkiye Gazetesi, (İstanbul), ?.
- EB1.** Ebî'l-Kâsım Mahmûd bin Ömer Ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Beyrût, H. 1404, M. 1984.
- EB2.** (Mahmûd bin Ömer) Ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Beyrût, M. 1988.
- EH.** Hasan Sa'îd El-Kermî, *EL-HÂDÎ ilâ luğati'l-'arab*, (4 c.), c. 2, Beyrût, H. 1411, M. 1991.
- ESI.** İsmâil bin Hammâd El-Cevherî, *EŞ-ŞİHÂH Tâcü'l-Lûgati ve şîhâhu'l-'Arabîyye*, (6 c.), c. 1 "El-Cüz'ü'l-Evvel", Et-Tab'atü'r-Râbi'a, (Kânûnu Sâni), Beyrût, 1990.
- ES2.** Ebî-Nasr İsmâil bin Hammâd El-Cevherî, *EŞ-ŞİHÂH*, (2 c.), c. 1, Beyrût, H. 1418, M. 1998.
- ETEM.** Ahmet Talat Onay, Hazırlayan: Doç. Dr. Cemâl Kurnaz, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1992.
- ETS.** Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1954.
- EVD.** Rahşan Gürel (Hazırlayan), *Enderunlu Vâsıf Divanı*, Kitabevi: 121, İstanbul, (?)
- FA.** M(evlevî) Seyyid Ahmed Dihlevî, *Ferheng-i Âşâfiyye*, (4 c.), c. 1(-2), Lâhor, 1982.
- FB.** Eş-ŞeyhAbdullâh El-Büstânî, *Fâkîhetü'l-Büstân*, Beyrût, 1930.
- FD.** El-Yesû'î (Li'l-Eb Bîlû El-Yesû'î), *El-Ferâ'idü'd-Dürriyye*, El-Matba'atü'l-Kâsôlikiyye, Et-Tab'atü's-Sâbi'a Aşer, Beyrût, 1955.
- FF.** Gulâmhüseyn Sadrî Efşâr, Nesrîn Hükmî, Nesteren Hükmî, *Ferheng-i Fârisî-i İmrüz*, Kitâbhâne-i Millî-i İrân, Tehrân, 1377.
- FFA.** Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârisî (-i Amîd)*, Müessese-i Emîr Kebîr, (3 c.), c. 2, Tehrân, 1374.
- FFAM.** Hasan Amîd, *Ferheng-i 'Amîd (Ferheng-i Mufaşşal u Muşavver)*, Müessese-i Emîr Kebîr, Tehrân, 1362.
- FG.** Ahmed Ateş-Abdülvevvâb Tarzî, *Farsça Grameri*, Tercüman Yayınları, (İstanbul), 1982.
- FGE.** Emîr Celâleddîn Gıfârî, *Ferheng-i Ğıfârî*, (8 c.), c. 3, Tehrân, 1336.
- FKD.** Dr. Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm: Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.
- FM.** Dr. Muhammed Muîn, *Ferheng-i Fârisî (Mütevassut) (Ferheng-i Muîn) (A Persian Dictionary)*, (4+2 c.), c. 2 (cild-i düvvüm), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tehrân, 1378.

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raḳīb* 1

- FN.** Seyyid Muḩammed ‘Alī Dā’ī El-İslām, *Ferheng-i Niḩām (Fārisī be Fārisī: Bā Rişeiñāsī vü Telāffuḩ-ı Vājehā be ḩaḩḩ-ı Avistāyī)*, (5 c.), c. 3 “cild-i süvvüm”, Tehrān, 1363 (M. 1934).
- FTS.** Prof. Dr. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.
- GAD. II.** İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âli’nin Divanları (Divan -II)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 2006, Sources of Oriental Languages and Literatures 73.
- GIT.** Bassam Sulaiman Abughosh, Waffaa Zaki Shaqra, *A Glossary of Islamic Terminology*, London, 1992.
- GL.** Giyāsüddīn Muhammed bin Celāleddīn bin Şerefeddīn Rāmpūrī, *Ġiyāsü’l-Lûġāt*, Tehrān, 1363.
- HS.** Seyyid Osman Sürürī, *Hezliyāt*, (?).
- IPD.** Armenag K. Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary Of Plant Names (El-Mu‘cemü’l-Muşavver Li-Esmâ’i’n-Nebâtât)*, Cairo (El-Kāhire), 1936.
- İA.** B. Carra De Vaux, “Kumar”, *İslām Ansiklopedisi: İslām Âlemi Tarih, Coġrafya, Etnoġrafya ve Biyoġrafya Lugati*, (12/2. c), c. 6/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977 (?).
- İÇD.** Üsküblü İshak Çelebi, *Dīvan* (Tenkidli Basım), Hazırlayanlar: Dr. Mehmed Çavuşoġlu-M. Ali Tanyeri, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.
- İİS.** Orhan Hançerlioġlu, *İslām İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- İK.** Prof. Dr. M. Kemal Atik, Prof. Dr. Ali Bardakoġlu, Prof. Dr. Celal Kırca, Prof. Dr. Selahattin Polat, Prof. Dr. Ali Toksarı, *İslamî Kavramlar*, Ankara, 1997.
- İKS.** Doç. Dr. Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü LUGAT-I FERİŞTEOġLU ve LUGAT-I KÂNÜN-I İLĀHİ*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993.
- İMLO.** Hüseyin Remzî (?), *İlâveli Münteḩabât-ı Lûġāt-ı ‘Oşmāniyye*, (2 c.), c. 1, (İstanbul), 1294.
- J.** Francis Johnson, *Dictionary Persian, Arabic, and English*, Published Under The Patronage Of The Honourable East-India Company, London: W.^M H. Allen And Co., 7, Leadenhall-Street, 1852.
- KBS.** Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N [Etimolojik Sözlük Denemesi -I-]*, (2 c.), c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- KKL.** (Mütercim:) Mahmud Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lugatı (El-Miftāḩ [Miftāḩu Kelimāti'l-ḩur'ān: El-Mu‘cemü’l-Müfehres Li-Elfāzi'l-ḩur'āni'l-Kerim])*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1991.
- KM.** Butrus El-Büstānī, *Kuḩḩu’l-Muḩḩit*, Beyrût, 1995.
- KML.** Ebi’l-Hüseyin Ahmed bin Fāris bin Zekerıyyâ Er-Rāzî, *Kitābu Mu‘cemü’l-Lûġa*, Beyrût, H. 1414-M. 1994.

- KMT.** Fuâd Kâmil, *Ḳāmûsu 'l-Muşşalaḫâtü 't-Taşavvuf*, Beyrût, H. 1413, M. 1993.
- KMÜ.** Vâris Serhendî, *Ḳāmûs-ı Müterâdifât*, Lâhor, 1986.
- KO.** Mehmed Salâhî, *Ḳāmûs-ı 'Osmânî*, (4 c.; kısım-ı sâlis), İstanbul, 1313.
- KRP.** Hüseyin Yorulmaz (Hazırlayan), *Koca Ragıb Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- KT.** Şemseddin Sâmî, *Kāmûs-ı Türki (1-2)*, İkdam Matbaası, Dersââdet, 1317. (İlâveli çevirisi): *Temel Türkçe Sözlük*, (Heyet), 1-3, Tercüman Yay., İstanbul, 1985-6.
- L.** Ali Ekber Dihhudâ [Zîr-i Nazar: Dr. Muhammed Muîn], *Lûgatnâme*, Dânişgâh-ı Tehrân, Dânişkede-i Edebiyyât, (28 [54] c.), c. 15-B, Tehrân, 1346.
- LA.** İbni Manzûr, *Lisânü 'l-'Arab (El-Muḫḫî)*, (3 c.), c. 1, Beyrût, ?.
- LAL.** Georgii Wilhelmi Freytagii, *Lexicon Arabico Latinum*, (4 c.), c. 2 “vol: II”, Beirut, 1975.
- LAPT.** Francisci A Mesgnien MENINSKI, *LEXICI Arabico-Persico-Tvrcici*, (4 c.), c. 3 “Tomus Tertius”, (Viennae), tsz (Tıpkıbasım: Simurg, İstanbul, 2000).
- LE.** Ebuzziyâ Tefvik, *Lûgat-ı Ebuzziyâ [Türkçede mütedâvil elfâz u istilâhâtın suver-i isti'mâlini muarriif ve şevâhid ü emsâli şâmildir]*, (3 c.), c. 1, Matbaa-i Ebuzziyâ, Konstantiniye, 1306.
- LİL.** Ebi'l-Fazl Cemâleddin Muhammed bin Mükrem İbni Manzûr, *Lisânü 'l-Lisân*, (2 c.), c. 1, Beyrût, H. 1413, M. 1993.
- LN.** Muallim Nâcî, *Lûgat-ı Nâcî*, Asır Matbaası, (?). (Çağrı Yay., İstanbul, 1987).
- LO.** Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, Mahmut Bey Matbaası, Dersââdet, 1306. (Çevirisi = LOT.): Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, Hazırlayan: Prof. Dr. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Târih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000.
- LOT.** bkz. **LO.**
- M.** [Luis Ma'luf], *El-Müncid (Fî'l-Lûgati Ve'l-A'lâm)*, [El-Matba'atü'l-Kâsôlikiyye], Beyrût, 1986.
- MAK.** Mahmûd Şit Hattâb, *El-Muşşalaḫâtü 'l-'Askeriyye Fî'l-Ḳur'âni 'l-Kerîm*, (2 c.), c. 1, Beyrût, 1386/1966.
- MBE.** Muhammed Tâhir El-Fettenî, *Mecma'u Biḫârü 'l-Envâr [Fî Ġarâ'ibi 't-Tenzîli ve 'l-Leḫâ'ifi 'l-Aḫbâr]*, (5 c.), c. 2, El-Medînetü'l-Münevvere, H. 1415, M. 1994.
- MBTS.** İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (3 c.), c. 3, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, Mart 2006.
- ME.** 'Akîlî-i Horâsânî, *Maḫzenü 'l-Edviye*, Tehrân, 1371.
- MEHİ.** Dr. Nidâ 'Abdurrahmân Yûsuf Eş-Şâyi', *Mu'cemu Elfâzu 'l-Ḥayâtü 'l-İctimâ'iyye (Fî Devâvîni Şu'arâ 'i 'l-Mu'allaḫâtü 'l-'Aşer)*, Beyrût, 1991.
- MEİM.** Âdil Abdülcebbâr Zâyir, *Mu'cemu Elfâzu 'l-İlm ve 'l-Ma'rife Fî'l-Lûgati 'l-'Arabiyye*, Beyrût, 1997.

‘Habis Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Raḳīb* 1

- MF.** Ahmed Kabbiş, *El-Mu‘cemü’l-Fayşal*, Dimaşk, 1985.
- MFL.** (Es-Sâhib) İsmâil bin Abbâd, *El-Muḥîtu fî’l-Lûğa*, (10+1 c), c. 5, Beyrût, H. 1414, M. 1994.
- MI.** Allâme Abdurrahîm bin Abdülkerîm Safîpûrî, (*Kitâb-ı Muntehá’l-İreb (fî lûğati[lugāti]’l-‘Arab*), Arabî-Fârisî, (4 c.), c. 2 (“cild-i düvvüm”), Tehrân, Cemâdissânî, H. 1377.
- ML.** Ebi’l-Hüseyn Ahmed bin Fâris bin Zekerıyyâ El-Lugavî, *Mu‘cemü’l-Lûğa*, (4 c.), c. 1-2, Beyrût, H. 1404-M. 1984.
- MM.** Butrus El-Büstânî, *Muḥîtu’l-Muḥît*, Beyrût, 1983.
- MMA.** Alî bin İsmâil bin Sîde, *El-Muḥkem ve’l-Muḥîtu’l-A‘zam*, (7 c.), c. 6, Beyrût, H. 1392, M. 1972.
- MMİ.** Refik El-Acem, *Mevsü‘atü Muştalahâtü’l-İmâmü’l-Gazâliyy [Silsiletü Mevsü‘atü Muştalahâtü A‘lâmü’l-Fikrî’l-‘Arabiyy ve İslâmiyy, 4]*, Beyrût, 2000.
- MML.** Ebi’l-Hüseyn Ahmed bin Fâris bin Zekerıyyâ, *Mu‘cemu MEḲĀYİSÜ’L-LÛĞA*, (6 c.), c. 2, Beyrût, 1389 [ve: H. 1390, M. 1970].
- MMU.** Dr. Gerard Gihamy, *Mevsü‘atü Muştalahâtü’l-‘Ulüm ‘İnde’l-‘Arab (Encyclopedia of Terminology of Arabic Sciences)*, (2 c.), c. 1, Beyrût, 1999.
- MMÜ.** El-Feyyûmî (El-‘Âlim el-‘allâme Ahmed bin Muhammed bin Alî El-Feyyûmî El-Muḥrî), *El-Miṣbâhu’l-Münîr*, Beyrût, 1987.
- MS.** Muhammed bin Ebî-Bekr bin Abdülkâdir Er-Râzî, *Muḥtârü’ş-şihâh*, ?, ?.
- MT.** Dr. Refik El-Acem, *Mevsü‘atü Muştalahâtü’t-Taşavvuf*, Beyrût, 1999.
- MUML.** El-Allâme Eş-Şeyh Ahmed Rızâ, (*Mu‘cemu) Metnü’l-Lûğa*, (5 c.), c. 2, Beyrût, H. 1377, M. 1958.
- MV.** Dr. İbrâhîm Enîs, Dr. Abdülhalîm Muntasır, Atıyye Es-Savâlimiyy, Muhammed Halefullâh Ahmed, *El-Mu‘cemü’l-Vasîf*, (2 c.), c. 1 (El-Cüz’ü’l-Evvel), Dâru İhyâ’u’t-Türâsü’l-Arabiyy, Beyrût, Lübnân, (? [?: “*Mukaddimef*”deki kayıt: El-Kâhire, fî Rebî‘ülevvel 1392, Mâyô 1972]).
- O.** Pars Tuğlacı, *Okyanus (20. Yüzyıl Ansiklopedik) Türkçe Sözlük*, (3 c.), c. 3, Pars Yayınevi, İstanbul, 1974.
- OTABL.** Abdullah Yeğın, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail, İlham Çalım, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, İstanbul, 1990.
- OTAL.** Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- OTL.** (Heyet): “Risâle-i Nur Enstitüsü”, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2001, s. 1090.
- OTS.** Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1989.
- ÖTS.** (Komisyon): Ahmet Fidan, Nevin Kardeş, Salih Önen, Sevgi Gökdemir, Hanifi Erkıran, Hasan Koç, Namiye Başbuğ, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, (4

- c.), c. 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- R.** Sir James W. Redhouse, *A Turkish And English Lexicon (Kitâb-ı Maânî-i Lehce)*, Librairie Du Liban, (New Impression), Beirut, 1996. (Ayr.: *Redhouse Sözlüğü*, Redhouse Yayınları, İstanbul, 1991).
- RBT.** M. Nihat Özön, *Resimli Büyük Türk Dili Sözlüğü*, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1971.
- RD.** Doç. Dr. Ahmet Atilla Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakib'e Dâir*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- RDS.** Sevgi Elmas (Hazırlayan), *Rahmî (Kırmızı Mustafa): Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 1997; Rahmî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hâmiye, 1094.
- RKO.** Ali Seydî, *Resimli Kâmus-ı 'Osmânî*, (2 c.), c. 2, Matbaa ve Kütübhâne-i Cihan, Dârü'l-ilâfetü'l-Aliyye, 1325.
- RT.** Kalkandelenli Fakirî, *Risâle-i Ta'rîfât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY., nu: 3051.
- S.** F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut, 1975.
- SD.** Sâbit (Bosnalı Alâeddin), *Dîvân*, Hazırlayan: Doç. Dr. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 1991.
- SEA.** Es-Sâid Muhammed Bedevî vd., *Sicillu Esmâ'ü'l-'Arab*, (4 c.), c. 1, Müessesetü's-Sultân Kâbüs, H. 1411, M. 1991.
- SKL.** Ali Seydî, Melkôn, *Sec' u Kâfiye Lûgati*, Matbaa-i Kütübhâne-i Cihan, İstanbul, 1323.
- SLD.** Sâlim (Mirzâzâde Mehmed), *Dîvân*, (Tenkidli Basım), Hazırlayan: Dr. Adnan İnce, Ankara, 1994.
- SŞ.** Mahmut Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir: Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.
- ŞU.** Neşvân bin Sa'îd El-Himyerî, *Şemsü'l-'Ulüm*, (11+1 c.), c. 4, Beyrût, 1999.
- T.** Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü* başlığıyla tercüme ve şer eden: Arif Erkan), İstanbul, 1997.
- TA.** Ahmed Rif'at, *Taşvîr-i Ahlâk*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1305.
- TAM.** Esseyyid Muhammed Murtażâ El-Hüseynî Ez-Zebîdî, *TÂCÜ'L-'ARÛS min cevâhiri'l-kâmûs*, (25 c.), c. 2 "el-cüz'ü's-sânî", Beyrût, H. 1386, M. 1966.
- TATES.** Dr. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991.
- TBK. [BKT.]** (Hüseyn Tebrîzî'den) Mütercim Asım Efendi, *Tibyân-ı Nâfi' Der Terceme-i Burhân-ı Kâti'*, Dârü'ttâbâ, İstanbul, 1214. (Çevirisi = BKT.): Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Kâti'*, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Dr. Deryâ Örs, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000.
- TDEA.** (Yayın Kurulu:) Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler*, (8 c.), c. 7, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

‘Habîs Bir Tür Yılan’ ve ‘Karşıt Yıldız’ Olarak *Rak'ib* 1

- TETL.** Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati: Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, (6+1 c.), c. 1, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien, 2002.
- THLI.** Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve İstilahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973.
- TK.** (Mecdüddîn Fîrûzâbâdî'den) Mütercim Asım Efendi, *Okyanusu'l-Basît Fî Tercemeti Kâmûsü'l-Muhîr*, 1-3, Dârü'ttübâatü'l-Âmire, İstanbul, 1268-72.
- TKM.** Et-Tâhîr Ahmed Ez-Zâvî, *Tertîbü'l-Ķâmûsü'l-Muhîr ('alâ tarîkatî'l-Mişbâhu'l-Münîr ve Esâsü'l-Belâga)*, (4 c.), Et-Tab'atü's-Sâniye, c. 2, ?.
- TL.** Hüseyin Kâzım Kadri, *[Büyük] Türk Lûgati*, (4 c.), 1-4, Devlet Matbaası (; Maârif Matbaası; Cumhûriyet Matbaası), İstanbul, 1927 (; 1928; 1943; 1945).
- TS.** Türk Dil Kurumu, (Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, Prof. Dr. Hamza Zülfikar, Prof. Dr. Mustafa Argunşah, Doç. Dr. Nurettin Demir, Belgin Tezcan Aksu, Beyza Gültekin), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- TŞ.** Kınalı-zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ*, c. 2, Hazırlayan: Dr. İbrahim Kutluk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- TTDS.** Doç. Dr. Ethem Cebeciöğlü, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997.
- TÜS.** Ali Püsküllüoğlü, *Türkçe Sözlük (Türkiye Türkçesinin En Büyük Sözlüğü)*, Doğan Kitap, İstanbul, Ekim 1999.
- TZS.** El-Hasan bin Muhammed bin El-Hasan Es-Sagâni, *Et-Tekmile ve 'z-zeyl ve 'ş-şıla (li Kitâbi Tâcü'l-Lûga ve Şihâhu'l-'Arabiyye)*, (6 c.), c. 1, El-Kâhire, 1970.
- UD.** Arab League Educational Cultural And Scientific Organization, *Unified Dictionary (Of Biology Terms)[El-Mu'cemü'l-Muvaḥḥad (Li Muṣtalaḥâti 'İlmü'l-Aḥyâ)]*, ?, 1993.
- UH.** [“Sannefêhu”] Eş-Şeyh Ahmed bin Yûsuf, *'Umdetü'l-Huffâz Fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz (Mu'cemü Lûgaviyy Li Elfâzi'l-Ķur'âni'l-Kerîm)*, (4 c.), c. 2, Beyrût, H. 1414, M. 1993.
- UM.** İ. Hilmi Soykut *Unutulmaz Mısralar*, İstanbul 1968.
- VL.** Vankulu (Muhammed bin Mustafâ El-Vânî), *Vankulu*, (2 c.), c. 1, Kostantîniyye, 1141.
- VY.** ‘Vuslat Turâbî’, *Hakikatin Sonsuzluğunda Vedûd'a Yolculuk: Esmâ-i Hüsnâ*, Şehbâl Ana Vakfı Yayınları, İstanbul, 30 Mart 2007 / 11 Rebûlevvel 1428.
- W.** William Thomson Wortabet, *Wortabet's Arabic-English Dictionary*, Beirut, 1984.
- YTL.** Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lûgat*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- YTS.** Cem Dilçin (Düzenleyen), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983.

Ali İhsan ÖBEK

*

Faruk Zeki Perek, *İZAHLI LÂTİNCE-TÜRKÇE SÖZLÜK*, İstanbul, 1952.
Dr. Sina Kabağaç/Erdal Alovera, *Lâtinçe/Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995.